

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

MAHİRƏ TAHİR qızı HACIYEVA

MÜASİR İNGİLİSDİLLİ PAKİSTAN ƏDƏBİYYATINDA
MULTİKULTURALİZM VƏ MİLLİ MƏNSUBİYYƏT PROBLEMİ

5718.01 – Dünya ədəbiyyatı (ingilis ədəbiyyatı)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2017

İş Azərbaycan Dillər Universitetinin Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Rafael Baba oğlu Hüseynov

Rəsmi opponetlər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Nailə Məmmədhüseyn qızı Sadıqova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Əzizə Qurban qızı Məmmədova

Aparıcı təşkilat: Bakı Dövlət Universitetinin Dünya ədəbiyyatı kafedrası

Müdafiə _____ 2017-ci ildə saat _____ -da Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.081 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2017-ci ildə göndərilmişdir.

D.02.081 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

Həmidə Əhməd qızı Əliyeva

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Kütləvi xarakter almış coğrafi yerdəyişmə psixoloji, emosional aspektdə ciddi dəyişikliklə müşayət olunur və sosial, mədəni, tarixi dəyərlərin qovuşmasına yol açır. Yaranmış vəziyyət assimiliyaya və mənsubiyyət kimi problemlərə yeni yanaşma qəbul etmədən və mədəni mühitlərarası mövqe tapmadan yanaşı yaşamanın qeyri-mümkünlüyünü üzə çıxarır. Mədəniyyət kateqoriyasının ideoloji gücünü dəyərləndirərək bədii ədəbiyyatın multikulturalizmin əsasında duran bu fikirlərin formalaşması və dünya baxışına çevrilməsi istiqamətində potensial vasitə olduğunu görə bilirik. Bu zaman dünyada yerini tapmağa çalışan, əhatə olunduğu aləmlə mənəvi dünyası arasında uyğunluq qurmağa cəhd edən insan əsas diqqət mərkəzindədir. Digər məsələ isə, bu problemləri əks etdirmək üçün yazıcının seçdiyi üslub və forma, ideyanın çatdırılması üçün istifadə olunan dil, individual qəhrəmanın şəxsində yaşanan vəziyyəti dünyada gedən proseslərlə dialektik vəhdətdə təsvir etmək bacarığı və bu yolla da zaman-məkan konsepsiyalarını aşı biləcək təhkiyənin qurulması vasitələrinin təhlilidir. Müasir ingilisdilli Pakistan ədəbiyyatının tədqiqi məhz bu mövqedən yanaşıldıqda xüsusi əhəmiyyət qazanır. Şərq və Qərb mədəni irsinin qovuşmasında formalaşan bu bədii təfəkkür Azərbaycan oxucusu üçün doğma ənənələrlə qlobal xarakter almış düşüncənin vəhdəti kimi maraq doğurur.

Multikulturalizm yeni termdir. Lakin, Pakistan kimi polietnik cəmiyyətin məskunlaşdığı bir ərazidə artıq uzun müddət mövcud olan yaşam tərzidir və onun kökündə mənsubiyyətlərarası fərqi nəzərə alınmaması deyil, dərk edilməsi durur. Postkolonial tədqiqatın əsasını qoymuş görkəmli şərqşünas Eduard Səid müasir dövrü qaçqınlar, yerlərini dəyişmiş insanlar və kütləvi miqrasiya dövrü adlandırır¹. Məhz bu dövrün tələbi olaraq yaranan multikulturalizm siyasəti dəyərlər sistemi kimi nəinki mədəni müxtəlifliyin mövcudluğunu tanıyır, həm də miqrantların qoşulduqları cəmiyyətdə tamhüquqlu inteqrasiyasını və eynihüquqlu təmsil olunma haqlarının mövcudluğunu dəstəkləyir. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, geniş bir anlayış olan multikulturalizm ilk növbədə miqrasiya təcrübəsinin doğurduğu mənsubiyyət böhranından çıxış yolu kimi qəbul edilir.

¹ <http://communitteam.eu/wp-content/uploads/2016/11/Edward-Said-Reflexions-on-exile.pdf>

Zaman-zaman bu amil siyasi ambisiyalar üçün istifadə olunaraq zorakılığa yol açmış və bu zaman mədəniyyətə ideologiyanın əks olunması vasitəsi kimi baxılması bədii ədəbiyyatın siyasi gücünün artmasına səbəb olmuşdur. Müasir ingilisdilli Pakistan ədəbiyyatı bu xüsusiyyətləri əks etdirərək multikultural mühitdə fərqli dəyərlərin dərk edilməsi yolu ilə, mənsubiyyət kimi həssas bir kateqoriyaya fərqli yanaşma təqdim etməklə yanaşı yaşamanın mümkünlüyünü nümayiş etdirir və bədii irsin bir tərəfdən estetik xarakterinin, digər tərəfdən də, ideoloji əhəmiyyətinin təhlili baxımından önəm daşıyır.

Tədqiqatın obyektı. Tədqiqat işinin obyektini Pakistanın coğrafi sərhədləri içərisində formalaşan və bu ölkənin mədəni mənsubiyyətini daşıyaraq ölkə xaricində yaranan müasir ingilisdilli bədii ədəbiyyat təşkil edir. Müxtəlif dillərdə yaranan bədii fikrin əks olunduğu ortaq məkana bənzəyən Pakistan mədəniyyətində ingilisdilli ədəbiyyat bir tərəfdən ortaq anlaşıma vasitəsi, digər tərəfdən də, ingilisdilli geniş oxucu kütləsi üçün Pakistan mədəni irsinin və ənənələrinin təqdim olunması vasitəsi kimi lokal və global əhəmiyyət daşıyır. Bədii ədəbiyyatın təmin etdiyi fikir və şərh etmə azadlığı bu ədəbiyyatı hər iki mühit arasında önəmli mədəni vasitəyə çevirir.

Tədqiqatın predmeti. Tədqiqatın predmetini multikulturalizm və milli mənsubiyyət mövzusunun əks olunması yollarının, mövzunun müasir ədəbiyyatda aparıcı istiqamətə çevrilməsini şərtləndirən amillərin araşdırılması təşkil edir. Dissertasiya işi ümumilikdə ingilisdilli Pakistan ədəbiyyatından bəhs etdiyindən tədqiqat zamanı həm bədii nəsr, həm də poeziya nümunələrindən istifadə olunmaqla yanaşı, Pakistanda ingilisdilli bədii təfəkkürdə nəsrin tutduğu aparıcı mövqeyi nəzərə alaraq əsasən nəsr əsərlərindən, xüsusilə aparıcı ədəbi formaya çevrilmiş roman janrında yazılmış ədəbiyyat nümunələrindən daha geniş istifadə edilmişdir.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi. Multikulturalizm müasir dövrdə sosial elmlərdə ən çox müzakirə mövzusunə çevrilmiş problemdir. Bu mənada, bu gün multikulturalizm siyasətini qəbul edən ölkələrdə fərqli baxış tərzləri müşahidə olunur ki, buraya fərdi hüquq və kimlik anlamında hüquq bərabərliyini hüququn əsasında görən C.Raz, V.Kimlika kimi filosofların fikirlərində əksini tapan liberal bərabərçi və milliyyətçiliklə sıx şəkildə bağlı olan, qrup halında özünü müəyyənləşdirməni hüququn əsasında görən V.Valzer, Ç.Teylor kimi nəzəriyyəçilərin fikirlərinə əsaslanan kommunitarianizm daxildir.

Biz tədqiqat işində multikulturalizm sosial fəlsəfəsini məhz postkolonial vəziyyətin nəticəsi olan kütləvi yerdəyişmə və assimilyasiya problemlərindən çıxış yolu kimi nəzərdən keçiririk. Bu zaman, problem Frantz Fanon, Eduard Səid, Homi. K. Bhabha, Qayatri Spivak, Mak Leod kimi tədqiqatçıların “biz” və “onlar” dualizmindən qidalanan, birtərəfli yanaşmaya cavab olaraq səslənən nəzəri fikirlərindən qidalanaraq təhlil edilir.

Haqqında danışdığımız fikirlərin müasir ingilisdilli Pakistan ədəbiyyatı kontekstində təhlili zamanı isə əsasən, M. Baxtin, C. Lukas, Q. Quliyevin ədəbi tənqidi əsərlərindən bəhrələnərək Pakistan ədəbiyyatı nümunələrinin üslubi və ideoloji təhlili həyata keçirilir.

Gördüyümüz kimi, tədqiq etdiyimiz məsələnin araşdırılması indiyədək kompleks şəkildə həyata keçirilməmişdir. Lakin, onun tədqiqi üçün münbit ideoloji, nəzəri baza formalaşmışdır. Buna görə də, fərqli tədqiqatçıların nəzəri fikirləri ümumiləşdirilərək müasir ingilisdilli Pakistan ədəbiyyatının haqqında danışdığımız nöqteyi nəzərdən təhlilinə cəlb olunmuşdur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi müasir ingilisdilli Pakistan ədəbiyyatında multikulturalizm və milli mənsubiyyət probleminin araşdırılmasıdır. Bu zaman bədii əsərlərin üslubi ideoloji xüsusiyyətlərinin araşdırılması önəm daşıyır. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- müasir düşüncədə multikulturalizm anlayışının yaranmasının tədqiqi;
- Pakistanda ingilisdilli ədəbi fikrin formalaşmasının tədqiqi;
- ingilisdilli Pakistan ədəbiyyatının üslubi və ideoloji xüsusiyyətlərinin araşdırılması;
- Pakistan cəmiyyətinin multikultural təsvirinin təhlili;
- Pakistan diaspor ədəbiyyatının araşdırılması;
- milli mənsubiyyət məfhumuna bədii ədəbiyyatda yanaşma yollarının araşdırılması;
- dilin milli mənsubiyyətin əks olunması vasitəsi kimi təhlil olunması;
- müasir ədəbiyyatda mənsubiyyət anlayışına yeni yanaşmanın təqdim olunması üsullarının təhlili.

Tədqiqatın metodu. İngilisdilli Pakistan ədəbiyyatının formalaşmasını şərtləndirən amillər, bu ədəbiyyatda müzakirə olunan problemlərin yaranmasına şərait yaradan mədəni vəziyyət, bu ədəbiyyatın yerli və qlobal xüsusiyyətlərinin yaranmasına xidmət edən təfəkkürün formalaşması araşdırılarkən əsasən tarixi-müqayisəli, analitik və deduktiv metodlardan istifadə edilmişdir. Tədqiqat işində əsasən ilkin mənbələrdən istifadə olunmuşdur.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi. Dissertasiyanın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- Pakistan və Azərbaycan arasında strateji əhəmiyyət kəsb edən diplomatik münasibətlərin yüksək səviyyədə inkişaf etməsində xalqların tarixi, mədəni bağların mövcudluğu xüsusi rol oynamışdır. Hər iki ölkədə fərqli etno-lingvistik icmaların yaşadığı multimedəni mühitdə münasibətlərin tənzimlənməsi tarix boyu formalaşmış həyat tərzinə və ənənələrə dayanır. Bu təcrübənin bədii ədəbiyyatda əksini tapması və bu zaman milli mənsubiyyət mövzusunun ön planda saxlanılması bu gün ədəbiyyatşünaslığın diqqət mərkəzində olan məsələlərdəndir. Dissertasiya işi bu problemə həsr edilmişdir, Azərbaycanla mədəni ənənələrini bölüşən bir xalqın bədii təfəkkürünə işıq tutmaqla ədəbiyyatşünaslığımızda mövcud mənbəşünaslıq bazasını inkişaf etdirir və iki ölkə arasında mədəni əlaqələrin möhkəmlənməsinə xidmət edir.

- Multikulturalizm siyasi fəlsəfə kimi müzakirə olunmuş, bir ideologiya olaraq inkişafı üçün nəzəri fikirlər söylənmişdir. Lakin, bədii ədəbiyyatın bu istiqamətdə ideologi gücü kifayət qədər diqqət cəlb etməmişdir. Halbuki, dövrümüzdə bədii ədəbiyyat lokal və global dünyaduyumu arasında qalan ikidəli mənsubiyyətlə yaşamaq təcrübəsinin çatdırılması üçün potensial vasitədir. Tədqiqat işi bədii ədəbiyyatın məhz bu gücünü, fərqli həyat təcrübələrini əks etdirərək müəyyən ideologiyanın formalaşması və inkişafı üçün müstəsna vasitə olmaq imkanlarını dəyərləndirir.

- Bədii ədəbiyyatda multikulturalizmin əks olunması kifayət qədər araşdırılmamış məsələdir. Tədqiqat işi müasir ingilisdilli Pakistan ədəbiyyatı kontekstində bu məsələnin əks olunma üsullarını araşdırır.

- İngilisdilli Pakistan ədəbiyyatı müstəqil bir ölkənin bədii irsindən daha çox ingilis və ya Hindistan ədəbiyyatı olaraq araşdırılmışdır. Təbii ki, bu gün global dilə çevrilən bir dildə formalaşması və ortaq tarixini bölüşdüyü yarımada mədəni irsi ona transmilli xarakter vermişdir. Lakin, o həm də özündə Şərq mədəni ənənələrini və İslam mənəvi dəyərlərini birləşdirən müstəqil bir ölkənin bədii təfəkkürüdür. Tədqiqat işi məsələyə bu nöqteyi nəzərdən yanaşaraq müasir ingilisdilli Pakistan ədəbiyyatını sadalanan amillərin yaratdığı multimedəni mühit kimi təhlil edir.

- Mənsubiyyət məfhumu olduqca mürəkkəb və həssas bir mövzudur. Fərqli mədəni dəyərlərdən qidalanan cəmiyyətdə bu mövzu daha ciddi yanaşma tələb edir. Lakin, bədii ədəbiyyatın ideya gücü bu cür həssas mövzuya pozitiv yanaşma yarada bilər. Tədqiqat işində müasir ingilisdilli

Pakistan ədəbiyyatında bu məsələyə təqdim olunan innovativ yanaşma tədqiq olunur.

Müəqfiyə təqdim olunan əsas müddəalar bunlardır:

- müasir dövrdə bədii ədəbiyyat estetik kateqoriya olmaqla bərabər siyasi-ideoloji məna ehtiva edir;
- ingilisdilli Pakistan ədəbiyyatı tematik və lingvistik anlamda özünəməxsus xüsusiyyətlər daşımaqla ümumilikdə multikultural məkan olan ingilisdilli ədəbiyyatda öz yerini müəyyənləşdirmişdir;
- ingilisdilli Pakistan ədəbiyyatında multikulturalizmin spesifik əks olunma üsulları yaranmışdır;
- multikultural məkanda əsas müzakirə obyektı olan milli mənsubiyyət problemi müasir ingilisdilli Pakistan ədəbiyyatında fərqli mədəni mənsubiyyətlərdən qidalanan şəxsiyyətin qlobal dünyada tutduğu mövqeyə yeni yanaşma təklif edir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin mövzusunun aktuallığı onun araşdırılmasına ehtiyac yaradır. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondadır ki, tədqiqat işi günümüzün reallığı olan qloballaşma şəraitində, mədəni mühitlərarası ünsiyyətdə multikultural dünya duyumunun bədii təzahürünün tədqiq olunmasına həsr olunub və bu sahədə mövcud olan elmi-nəzəri biliklər sistemini zənginləşdirir. Dissertasiya işi bu sahədə aparılacaq gələcək tədqiqat işlərində geniş istifadə oluna bilər.

Elmi işin praktik əhəmiyyətindədir ki, alınan nəticələr həm ingilisdilli bədii mühitdə, həm də ümumilikdə Şərqi, İslam və Pakistan bədii təfəkküründə müvafiq mövzuda seminarların, mühazirələrin hazırlanmasında, praktik kurs və tədris vəsaitlərinin hazırlanmasında istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın mənbəşünaslıq bazası. Tədqiqat işinin mənbəşünaslıq bazasını adı çəkilən nəzəriyyəçilərin mövcud tənqidi, nəzəri əsərləri ilə yanaşı Pakistanlı yazıçı, ədəbiyyatçı Munezza Şəmsinin və Şimali Karolina Universitetinin professoru Karo Kilanonun İngilisdilli Pakistan ədəbiyyatından bəhs edən tədqiqatları, Bapsi Sidva, Sürəyya Xan, Hənif Qureyşi, Nədim Aslam, Mohsin Həmid, Kamilə Şəmsi bədii nəsrindən və Alamgir Haşimi, Adrian Hüseyn, Şuca Navaz, Moniza Alvi poetik irslərindən nümunələr, mövzu ilə bağlı elmi əsər, monoqrafiya və dissertasiyalar, nəzəri, publisistik məqalələr, müəlliflərlə müsahibə və teleintervyular və rəsmi- informativ veb sayt axtarışlarının nəticələri təşkil edir.

Tədqiqatın fərziyyəsi. Müasir ingilisdilli Pakistan ədəbiyyatı ölkə daxilində yaşayan multimədəni cəmiyyətin irsi və onun sərhədlərindən kənarda yaranan diaspor ədəbiyyatı olmaqla, mühacirət təcübəsini müxtəlif perspektivli inikas etdirməklə özündə, həm fərqli mədəni köklərə dayanan cəmiyyətin hər bir üzvünün mənəvi dünyasında mütənasiblik yaradan, həm də xalq olaraq ictimaiyyətin ortaq tarixini özündə əks etdirən mənsubiyyət məfhumuna yeni yanaşma təklif etməklə multikulturalizm ideologiyasının ehtiva edildiyi məkan xarakteri almışdır. Bu zaman, ön planda duran milliyyətçilik və milli mənsubiyyət məfhumları müxtəlif mədəni irslərdən qaynaqlanan xüsusiyyətləri ehtiva etməklə çoxmənalı anlam qazanır.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin “Xarici ölkələr ədəbiyyatı” kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Müəllifin əldə etmiş olduğu elmi nəticələr respublikada keçirilmiş bir sıra beynəlxalq və respublika elmi konfranslarında məruzə edilmiş, müxtəlif elmi məcmuələrdə 18 elmi materialı dərc olunmuşdur.

Dissertasiyanın strukturu. Tədqiqat işi giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından və əlavələrdən ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyekt və predmeti, elmi yeniliyi, məqsəd və vəzifələri, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar müəyyənləşdirilir, dissertasiyanın nəzəri və praktik əhəmiyyəti, tədqiqatın metodu, aprobasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilir.

“*Pakistanda ingilisdilli bədii fikir tarixi*” adlanan birinci fəsil iki yarımbaşlıqdan ibarətdir: Pakistanda ingilisdilli bədii ədəbiyyatın formalaşması və postkolonial mühitdə multikulturalizm anlayışı.

Pakistan üçün ingilisdilli bədii fikrin inkişafı özünəməxsus amillərlə bağlı idi. Getdikcə zəifləyərək digər din və dillərə mənsub xalqların içərisində tədricən yox olmaq təhlükəsində olan müsəlmanlar özlərinə məxsus ənənələri yeni qaydalara uyğunlaşdırmaq məcburiyyətində idilər. Bu səbəbdən yarımada yaşayan müsəlmanların əsas ünsiyyət dili olan urdu dili ilə yanaşı, hakim dilə çevrilmiş ingilis dilində də ədəbiyyat yaranmağa başladı. Ənənəvi Şərq poeziyasının, xüsusən qəzəlin yüksəkliyinə qalxa bilməsə də, yerli ədəbi ənənələrlə ingilis romantizminin sintezindən yaranan ədəbi forma olan ingilisdilli poeziya, başlangıcını maarifçi, şair, dilçi, ədəbi tənqidçi və diplomat Həsən Şahid Sührəverdinin

yaradıcılığında tapır və onun “Nəzmi oçerklər” kitabı yarımada müsləmanların yaratdığı ilk ingilisdilli poeziya toplusu hesab olunur. Bu mövqə bədii nəsrdə Əhməd Əli və Mümtaz Şahnavazın adı ilə bağlı idi. Müstəqilliyin ilk illərində ingilisdilli Pakistan bədii ədəbiyyatı üçün səciyyəvi cizgi onun birbaşa Pakistan ideyasının reallaşması üçün çalışan və diplomatik fəaliyyətlə məşğul olan ziyahılar tərəfindən yaradılmasıdır. Tarixi hadisələr dövr ədəbiyyatına müəyyən istiqamət verdi və yarımadaın bölünməsi mövzusu uzun müddət aparıcı mövzu olaraq qaldı, ədəbiyyatda sosial-siyasi realizmlə bərabər tarixi roman janrı da inkişaf etməyə başladı və əsərlər daha çox avtobioqrafik elementlərlə zənginləşdi. Digər tərəfdən, müasir ədəbi tənqiddə bir çox hallarda bu dövr ədəbiyyatı mədəni estetik kateqoriya kimi qəbul edilmir. Görkəmli Pakistan filoloqu Tariq Rəhman və tədqiqatçı Münəzza Şəmsi bu dövrü təhlil edərkən belə bir fikri vurğulayır ki, həmin dövəndə ədəbiyyat şovenist və propaqandist baxış sərgiləyərək əsərlərin qeyri ədəbi niyyət daşmasını, cəmiyyətə xidmət etməsini və milliyyətçilik prinsiplərinin nümayiş meydanı kimi yaradılmasını tələb edirdi. Lakin, zənnimizcə, bu zaman onlar ədəbiyyata bu cür yanaşmanın özünü yenidən qurma və ya Pakistanın nümunəsində özünü yaratma prosesi olan postkolonial vəziyyətin, dövrün tələbi olduğunu nəzərdən qaçırlar.

Əsrin sonlarına doğru müasir ədəbiyyatda da aparıcı mövzu olaraq qalacaq mühacirət təcrübəsinin yaratdığı, etnik müxtəlifliyin doğurduğu özgüləşmə, daha sonra mənsubiyyət dilemmasının müzakirəsi kimimövzular və aparıcı ədəbi forma olaraq roman janrı ön plana keçdi. İngilisdilli Pakistan ədəbiyyatında 40-cı illərdə Əhməd Əli yaradıcılığında ortaya qoyulan özkökündən ayrılma qorxusu və yadelli mədəniyyətlə qarşıdurma mövzusunun davamı olaraq 60-cı illərdə sosial-siyasi problemlərin mənəşəsində sıxılan insanların və dünyanın heç bir yerində yerli kimi qəbul edilməyən “yadelli” qəhrəmanların obrazları yarandı. Bu obrazlar hələ də həllini tapmamış sosial çətinliklərlə üz-üzə qalmış çarəsiz qəhrəmanlar, şəhər mərkəzi və əyalət arasındakı münasibət və hibridləşmiş kimliklər şəklində müasir dövr ədəbiyyatında Hənif Qureyşi, Bapsi Sidva, Mohsin Həmid, Nədim Aslam, Sürəyya Xan, Kamilə Şəmsi yaradıcılığında davam etdirilir.

İnsan beyni təbii və qüdrətli palimpsest deyil bəs nədir? - deyərək düşüncənin davamlı hisslər, xəyallar, ideyalardan ibarət qatlar olduğu nəticəsinə gələn ingilis yazarı Tomas de Quinçeyin fikirlərindən bəhrələnən müasir ədəbi tənqiddə bədii mətn hiss olunmadan bir-birinə nüfuz edən

mətnlərin mürəkkəb qarışımı (sintezi) kimi nəzərdən keçirilir.¹ Artıq bu termin məcaza çevrilir və bədii mətnlər arasındakı mövcud əlaqəni göstərir. Bu həm də mətnin öz daxilində müxtəlifliyin yaranmasına səbəb olur.

Lakin, mətnlər arasındakı əlaqə bəzən də tarixin, mədəniyyətin və fərqli perspektivlərin qarışımından doğur. Buna görə də, biz ingilisdilli Pakistan ədəbiyyatından danışarkən bu bədii mətnləri tarixin fərqli dövrlərinin izlərini daşıyan mədəni qatlar və onların digər mədəniyyətlərə ötürülməsi rolunu təmin edən palimpsest kimi nəzərdən keçirəcəyik. Əgər yuxarıda qeyd etdiyimiz mövzular, təzadlı miqrasiya təcrübəsinin doğurduğu mənsubiyyət problemi, multikulturalizmin tematik aspektdə əksinə çevrilmişdirsə, yarımada və ingilisdilli mədəniyyət palimpsesti haqqında danışdığımız bədii əsərlərdə multikulturalizmin mədəni prosesin tərkib hissəsinə çevrilməsinə yol açmışdır.

Bu amil mənsubiyyət məfhumuna da yeni baxış təqdim edərək mənsubiyyətin özünə də müxtəlif laylardan və mürəkkəb elementlərdən ibarət palimpsest kimi yanaşma imkanı yaradır ki, müasir ingilisdilli Pakistan bədii təfəkkürü ikidışli kimliyin əks olunması ilə məhz bu ideyanı sərgiləyir. Bu kimliyin sərgilənməsi həm də fərqli etnik köklərə dayanan lingvistik faktorlardan qidalanır və mətni səthi və sətiraltı məna qatlarından ibarət bütövlüyə çevirir.

Postkolonializm və multikulturalizm düşüncəsi əsas diqqəti fərqliliyin təqdim olunmasına yönəldir. Əgər kolonializm dövründə proses “biz” və “onlar” qütbləşməsi şəklində aparılaraq müxtəlif yollarla tərəflərdən birinin digəri üzərindəki dominantlığını iddia edirdisə, postkolonializm dövründə bu dialektika daha da mürəkkəbləşərək bir tərəfdən qütbləşmədə tərəflərin rolunu dəyişməyə çalışaraq diskriminasiyaya qarşı yönəldi, digər tərəfdən də mədəni və milli ikidışlik mövqeyindən çıxış etməyə başladı. Daha sonra yaranmış bu ziddiyyətdən yeganə çıxış yolu kimi fərqliliyin tanınması və eyni münasibətlə qarşılanması şəklində multikulturalizm siyasəti irəli sürüldü. Təəssüf ki, bu gün dünyada gedən proseslər haqqında danışdığımız sosial fəlsəfi düşüncənin hər zaman siyasi ideologiyanın bir hissəsi olmadığını göstərir. Lakin, bu bir həqiqəti dəyişmir ki, yalnız bu yolla, fərqli mənsubiyyət və düşüncələrə multikulturalizm mövqeyindən yanaşma ilə hüquq bərabərliyinə, demokratik mühitin yaradılmasına nail olmaq və qloballaşma dövründə yanaşı yaşamaq mümkündür.

¹ http://essays.quotidiana.org/dequincey/palimpsest_of_the_human_brain/

“Müasir ingilisdilli Pakistan ədəbiyyatı multikulturalizm müstəvisində” adlanan ikinci fəsiliki yarımbaşlığa bölünmüşdür. Müasir İngilisdilli Pakistan ədəbiyyatı mədəni sərhədlərin kəsişmə nöqtəsi kimi və mühacirət ədəbiyyatı kontekstində Qərb pakistanlılarının ədəbi irsi.

Müasir ingilisdilli Pakistan ədəbiyyatında multikulturalizm bədii əsərlərin tematik xüsusiyyətlərində, ideoloji aspektində və üslubi elementlərində özünü əks etdirir. Bu zaman aparıcı istiqamət, hibrid yaşam ideyası ön planda durur. Pakistan ədəbiyyatında roman janrı xüsusi yer tutur ki, bu da təsadüfi deyil. M. Baxtin, C. Lukas kimi görkəmli tədqiqatçılar roman janrını dövrümüzdə reallığı əks ətdirəcək potensiala malik aparıcı janr kimi tədqiq etmişlər. S. P. Tolqaçev ümumilikdə romanın multikultural məkanda aparıcı formaya çevrilməsini romanın bu xüsusiyyətləri ilə izah edir, 1. Romanın simvolik təbiəti; 2. Roman strukturunun heterqlot mahiyyəti; 3. Romanda xronotopun universal funksiyası.¹ Romanın simvolikliyi yazıçının seçdiyi universal mahiyyət daşıyan “təmsilçi” ilə təyin olunur, roman fərqli meyarlardan qidalanan multimedəni tonallıq daşıyır və roman bir növ vaxt və yer məfhumunu aşır. Xronotop əsərdə ya qəhrəmanın iç dünyası, şəxsi dünyaduyumu ilə, ya da ondan kənarda, təhkiyənin baş verdiyi dünyada yarana bilir. Müasir ingilisdilli Pakistan ədəbiyyatında bu iki baxışın yaratdığı ziddiyyət qəhrəmanların emosional və psixoloji böhranının əsas səbəbidir. Çünki, qəhrəman daim konkret və abstrakt xronotop arasında çaşqınlıq duymaqdadır. Bu prosesdə miqrant hibrid həyatı yaşayan müəllif bir növ həm prosesin iştirakçısı həm də kənar adam mövqeyindədir. Bu mövqe, xüsusilə diaspor ədəbiyyatında dərin iz buraxaraq ilk növbədə multikultural münasibətlərin qarışımı kimi şəhər və əyalət xronotopu, yerli və gəlmə kimliyi arasında qalmış Qərb pakistanlılarının yaradıcılığına xüsusi ahəng verir. Bu məsələləri araşdırarkən biz həm də qəhrəmanların şəxsiyyətlərinin təsvirinə diqqəti yönəldirik. Bu təsvir mövcud nəzəriyyədə adətən iki qrupa bölünür: həyatda tutulan mövqenin xarakteristikası və qəhrəmanın mənəvi aləmi və ətraf mühit arasında münasibətini təyin edən şəxsi kimliyi.²

Qeyd etdiyimiz kimi, multikulturalizm romanda cəmiyyətdə müəyyən səbəblər üzündən diskriminasiyaya uğrayan qrup təmsilçiləri vasitəsi ilə

¹http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2013/1/Tolkachev_Multiculturalism-Cross-cultural-Literature/

²During Simon. Foucault and Literature. Towards a Geneology of Writing. London: Routledge, 1992, p.81.

əksini tapır ki, bunun bariz nümunəsi Bapsi Sidva yaradıcılığı, xüsusilə müəllifin “Konfetsatan” (Ice-Candy Man), sonrakı nəşrlərdə “Parçalanan Hindistan” (Cracking India), adı ilə çap olunan romanıdır. Əsəri oxuduqca milli, dini, ideoloji, cinsi kimi müxtəlif mənsubiyyət təyinedicilərinin simvollara döndürdüyü insanlığın faciəsini görmüş oluruz:

*It is sudden. One day everybody is themselves – and the next day they are Hindu, Muslim, Sikh, Christian. People shrink, dwindling into symbols. Ayah is no longer just my all-encompassing Ayah – she is also a token.*¹

Bu yolla yazıçı yarımadaanın bölünməsindən sonra artıq dördüncü nəslin belə genetik yaddaşına həkk olunacaq psixoloji zədənin metaforik təsvirinə nail olur. Sidva bu bölgənin tarixində dəhşətli səhifə yaratmış hadisələrin arxasında duran ifrat milliyyətçiliyin alovlandırılmasına söykənən siyasətin gətirib çıxara biləcəyi nəticələri bədii nəsrdə multikultural mövqedən, mənsubiyyətindən asılı olmayaraq eyni taleyi bölüşən xalqların ortaq tarxi yaddaşı kimi şərh edir və demək olar, bütün ailəsi, gözləri önündə yer üzündən silinən Rannadan danışarkən,

...ready ability to forgive a past none of us could control keeps him whole”,²

deyərək gələcəyin keçmişdə yaşananlar üzərində deyil, onlardan öyrənərək və təkrarına şərait yaratmadan qurulmasının vacibliyini vurğulayır.

Unutqanlıq eyni faciənin bu ölkənin tarixində 1971-ci ildə eyni şəkildə yenidən baş verməsinə yol açdı ki, Surayya Xan “Nur” (“Noor”) romanında multikulturalizm ideyalarının müzakirəsinə məhz bu hadisələrə eynən Bapsi Sidva kimi təhkiyədə vasitəçi olaraq uşaq obrazını seçməklə və simvollaşmış insanların təkrarən yaşadığı zorakılığa güzgü tutmaqla nail olur. Bu yolla, əsərlər yalnız təsvir etdiyi darixi dövrdə və coğrafi ərazidə deyil, istənilən zaman kəsiyində, dünyanın hansı hissəsində baş verməsindən asılı olmayaraq multikultural cəmiyyətdə münasibətlərin düzgün nizamlanmamasının doğuracağı zorakılığa diqqəti cəkməmiş olur.

*Borders were drawn as quickly and carelessly as lines in a child's drawing.*³-deyən Sürəyya Xan da, Bapsi Sidva kimi, sərhədlərin heç də bu qədər asanlıqla başa gəlmədiyinə və tarixin dəyişərək təkrar-təkrar cizmaqda olduğu bu nisbi xətlərin qabardılmasının hansı qurbanlar

¹ Sidhwa Bapsi. Ice-Candy-Man. New Delhi: Penguin Books, 1989, p. 93.

² Yenə orada, p. 211.

³ Khan Sorayya. Noor. Islamabad: Alhamra, 2003, p 224.

bahasına başa gəldiyini sərgiləməkdədir. Bu “sərhəd” məfhumu yalnız ölkələr arasında çəkilməmiş xətlər şəklində deyil, həm də eyni ölkə və hətta eyni şəhərin eyni küçələrində yaşayan insanlar üçün belə, keçilməz xarakter almış haşiyəyə çevrilə bilər. Pakistandan xaricdə yaşamasına baxmayaraq, bu ölkənin mədəni mənsubiyyətinin daşıyıcısı olan Nədim Aslam “Yağış fəslı” (“The Season of Rainbirds”) romanında bir əyalət qəsəbəsində baş verən hadisələri məhz bu nöqteyi-nəzərdən izah edir. Nədim Aslamın realist üslubda nəzərə çarpdırdığı problemləri Mohsin Həmid qəhrəmanlarının adı Moğol tarixində bir-birinə qənim kəsilən qardaşların adından götürülmüş Ozi (Ahurangzeb) və Daru (Daraşikoh) olan “Pərvanə tozu” (“The Moth Smoke”) əsəri ilə, 1990-cı ildə Lahorda baş verən hadisələri moğol hekayəsi fonunda alleqorik çalarlarla təqdim etməklə, sanki hərbi gücə bürünmüş yarımadanın orta q keçmişinə nəzər salmağa çağırır və bununla da oxucunu dini, etnik, ideoloji zəmində fikir ayrılığı altında həyata keçirilən siyasi məqsədlərin digər üzünü görməyə dəvət edir. Bu fikirlər fərqli təkrarlanan tarixi təcrübələrin təsiri ilə formalaşan və eyni zamanda onları sanki kanardan da müşahidə etmək imkanı qazanan ingilisdilli Pakistan ədəbiyyatında poetik formada da geniş əksini tapmışdır. Burada Alamgir Haşimi xüsusi yer tutur. Haşimi bu mənada özündən əvvəlki nəslin poetik dünyası və müasirlərinin görüşlərini sanki eyni yaradıcılıqda birləşdirir və multikulturalizmin əsasında duran mühacirət və dəyişkən xalq obrazının poetik təhlilinə məhz miqrasiyanın izlərinə epik səyahət etməklə nail olur. Şairin “Aktual şeır” (“A Topical Poem”) şeiri bu baxımdan yarımadada öz növbəsində özündən öncəki mədəni ənənələrin yer üzündən silinməsinə səbəb olmuş Məhəmməd Bin Qasımın İslam dinini yayması kimi, Makedoniyalı İsgəndərin hücumu ilə yeni mədəni dəyərlərin bu bölgədə yayılması kimi tarixi faktları yada salaraq, müxtəlif imperiyaların tərkibində fərqli dinlərin və mədəni ənənələrin qovuşması zamanı təkrarlanan hadisələrin yaratdığı multikultural mühitdə eyni prosesin indi də yaşandığını təsvir etmiş olur:

*Today, upon reading the newspaper in a week, I
suddenly find the trains like rattlesnakes are running,
friendship eagerly commuting between Lahore and
Amritsar once again.¹*

¹ Raza Amra. The Subcontinent Palimpsest in Alamgir Hashimi's Poetry// South Asian Studies. A Research Journal of South Asian Studies. Lahore: University of Punjab. 2014, v.29, No.1, p. 142.

Bu misralarla A.Haşimi yarımadaının yaxın tarixində ən qanlı hadisələrə şahidlik etmiş bu iki şəhərin timsalında ikiüzlü dəyişkən münasibətlərə diqqəti çəkmiş olur və bir növ haqqında danışdığımız nəsr əsərlərində əks olunan fikirlərin poetik təsvirinə nail olur.

Mövzu Pakistan diaspora ədəbiyyatında da əksini tapır. Bir tərəfdən nəsildən nəsilə ötürülən mədəni bağların saxlanması, digər tərəfdən əhatə olunduqları mühitdə hələ də gəlmə olaraq görülmələri yazıçıların əsərlərinə doğulduqları və mədəni yaddaşını paylaşıqları mənsubiyyətlər arasında qalaraq tam olaraq heç birinə aid olmayan, hər ikisini özündə birləşdirən ikidüzlü kolorit vermişdir. Mənəvi dünya ilə ətraf aləm arasında uyğunluq qurmaq cəhdi də məhz bu nəsil üçün daha ağırlı prosesə çevrildi. Əgər, mühacirət ədəbiyyatı üçün dağılma, özgələlmə, vətən həsrəti, qayıdışa ümid və vətənlə təyin olunma kimi mövzular diqqət mərkəzindədirsə, diaspor ədəbiyyatı daha çox ortaqlıq axtarışı, integrasiya, uyğunlaşma cəbası ilə marqlanır. Buna görə də, ingilisdilli Pakistan ədəbiyyatında Zulfikar Qus yaradıcılığında hiss olunan nostalgiya və “doğma ev” obrazı sonrakı nəsil diaspor yaradıcılığında daha da abstraktlaşır, kəskinliyini itirir, müxtəlif mədəni dəyərlər arasında qalan şəxsiyyətin daxilindəki mənsubiyyət çəşqınlığı zaman keçdikcə harmoniyaya nail olur. Çox zaman, icmanın deyil, individual qəhrəmanın marqları əsas diqqət mərkəzinə keçir və nəhayət, ikidüzlü mədəni mənsubiyyətin doğurduğu narahatlıq keçir. Yeni baxış bucağı qazanan qəhrəmanlar qlobal və məhəlli mənsubiyyət arasında mütənasiblik yaratmağa nail olurlar ki, bu da birbaşa multikulturalizm ideyasının heç də nəzəriyyədə donub qalmadığına ən bariz nümunədir. Beləcə, müasir diaspor ədəbiyyatının əsas mövzusu yaranır – sərhəd anlayışının abstraktlaşması və metaforaya çevrilməsi ilə coğrafi sərhədlərin deyil, xəyali, linqvistik, mədəni sərhədlərin aşılması və ya, idarə oluna biləcək məsafədə harmoniyada saxlanması. İlk miqrant axını üçün heç də sadə şəkildə getməyən bu proses nəsillər keçdikcə daha pozitiv nəticələrin yaranmasına gətirib çıxarır. İstənilən halda mədəni mühitlər qarşılıqlı təsirdən qidalanaraq inkişaf edir və bu təsir qaçılmaz olduğundan ona qarşı mübarizə aparmaq əvəzinə köhnə və yeni, gəlmə və yerli, doğma və yad arasında münasib harmoniya formalaşdırmaq zəruridir.

Qərb pakistanlılarının ədəbi irsində aparıcı istiqamətlərdən biri də miqrantların gəlmiş olduqları mədəni irs və ənənələri, tamamilə fərqli mühitdə formalaşan dünyagörüşə malik yeni nəsildə görməyə çalışan valideynlərin uğursuz xəyallarını, diasporada kəskinləşən nəsillərarası uçurumu və bunun nəticəsində hər iki tərəfə əzab verən absurd həyat

tərzini diqqətə çatdırmağa cəhd edilməsidir. Diaspor təxəyyülündə “doğma ev” (home) arzulanan mifik məkandır. Bu mənada o, geri dönülməsi mümkünsüz olan yerdir – köklərin gəldiyi coğrafi məkana baş çəkmək mümkün olsa belə.¹ Bu mənada, mənsubiyyət çaşqınlığından söhbət açan istənilən bədii əsərdə qəhrəmanlarda abstrakt doğma ev obrazının konkret hansısa coğrafi məkana aid olması sual doğurur və hətta bəzən bir neçə nəsil boyu davam edən miqrant vəziyyəti yaradır. Nostalgiya bir yaşam tərzinə çevrilərək miqrant üçün yaşadığı dövr və ərazini mənən yaxına buraxmır. Lakin, bu miqrantların qoçulduqları cəmiyyətdə doğulmuş uşaqlarının böyüməsi onları daha böyük çətinliklə üzləşdirir. Haqqında danışdığımız həyat tərzinə çevrilən nostalgiya üzündən nəsillər arasında dərin bir uçurum yaranmışdır, valideynlər anlaya bilmir ki, niyə uşaqları Pakistandan xarici ölkə kimi danışır, axı xarici ölkə İngiltərədir; Pakistan evdir. Mak Leod yazır: miqrantlar yeni yerlərə əşyaları ilə birgə gəlir, həm fiziki mənada malları, həm də maddi olmayan adətləri, inamları, davranış və dəyərləri ilə.² Lakin, yad yerdə doğmalığ yaradacaq bu “daşınan mülkiyyət” gözlənilməz nəticələrə gətirib çıxara bilər. Onlar ilk növbədə miqrantları qoşulduqları cəmiyyətdə fərqli göstərərək inteqrasiyasını çətinləşdirir. Daha ağırlısı isə odur ki, valideynlərin aşılamağa çalışdığı ənənələr onlarla eyni doğma ev xatirələrini bölüşməyən yeni nəsildə ikrah hissi doğurur. Beləliklə, miqrasiya nəsillər boyu davam edəcək əzablı xatirələr yaradır. Daxil olmaq məcburiyyətində qaldıqları yad mühitə tam alışa bilməmiş ilk miqrant nəsli bu yadlığın bir parçası kimi qarşılarında duran övladları ilə necə rəftar etmək lazım olduğuna qərar verə bilmir. Yeni nəsil də kənarda əhatə olunduqları mühit və evləri daxilində mövcud olan fərqli dünya arasında qalaraq bir tərəfdən evdən kənarda “yerli”lərin onlarla doğulduqları bu yerdə “gəlmə” kimi davranmaları, digər tərəfdən də evdə onlar üçün tam olaraq doğma görünməyən ənənələr arasında qalaraq mənəvi böhran keçirir və nəticədə hər iki tərəfin əziyyət çəkəcəyi ağırlı münasibətlər formalaşır.

Bu problem poeziyadan da yan keçmir. Eyni mövzu Amerikaya miqrasiya etmiş Şuca Navaz üçün xüsusi şəxsi emosional yük daşıyaraq gənclik xatirələrinin poetik şəkildə əks olunmasına yol açır. “Ev” obrazı,

¹ Brah Avtar. *Cartographies of Diaspora: Contesting Identities*. London: Routledge, 1996, p. 192.

² McLeod John. *Beginning Postcolonialism*. Manchester: Manchester University Press, 2000, p. 211.

diaspor poeziyasında da bədii nəsrə də olduğu kimi, realılıqla uyğun olmayan, bir növ artıq mövcud olmayan məkandır. Real coğrafi bölgədən asılı olmadan yaşanan “didərginlik” duyğusunu çatdırılmasına xidmət edən geniş metaforadır. Təsədüfi deyildir ki, şair şeirlər toplumunu “Səyahətlər” (“Journeys”) adlandıraraq sanki, sahib olduğu mədəni irslər arasında bağ yaratmağa səy göstərir. Bu zaman diqqəti çəkən bu yerdəyişmənin yaratdığı çaşqınlıq deyil, qarşısızalmaz yenilikdə özünü yenidən yaratmaq əzmidir:

*We have built a home
with untutored but willing hands. . . .
The rooms are filled with books and prints
from our past. We dream new dreams
in this new home, from the dusty seams
of yestered years¹*

Beləcə, bədii nəsrə Nədim Aslam qəhrəmanlarının duyduğu abstrakt ev obrazı üzərində yeni ev qurmaq səyini Şüca Navaz poetik dillə ifadə etmiş olur. Lakin, keçmişdən ayrılmaq asan deyildir, müsəlman, ingilis və hind mədəni dəyərlərinin qovumasında yaşayan İmtiaz Dharkerin qeyd etdiyi kimi,

*I was born a foreigner,
I carried on forms there
To become a foreigner everywhere
I don't fit,
like a clumsily – translated poem.²*

Haqqında danışdığımız məsələlərin davamı olaraq “*Müasir ingilisdilli Pakistan ədəbiyyatında mənsubiyyət problemi*” adlanan üçüncü fəsildə biz mənsubiyyət məfhumunu şərh edir, onun dildə ifadəsinə diqqəti yönəldirik. Bu fəsil üç yarımbaşlığa bölünür: müasir İngilisdilli Pakistan ədəbiyyatında mənsubiyyət dilemması, yabançı dildə milli özünüifadənin həddləri və müasir İngilisdilli Pakistan ədəbiyyatında ədəbi ikidşlik. Şərq və Qərb mentalitetinin vahid yaradıcılıqda əksi.

İngilisdilli Pakistan ədəbiyyatı formalaşmaqda olan mənsubiyyəti, onun mürəkkəb formalaşma prosesini əks etdirir. Bu zaman əsas ideya mənsubiyyət hissində yeni yanaşmanın, yəni mənsubiyyətin təyin olunmasındakı ixtiyariliyi görmənin, bu məfhuma palimpsest kimi

¹<http://www.ariel.ucalgary.ca/ariel/index.php/ariel/article/viewFile/3009/2954>

²http://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/4658/5/05_chapter%202.pdf

yanaşmanın qaçılmaz və yeganə multikultural vasitə olduğunu diqqətə çatdırmaqdır. Bu düşüncə formalaşmasa, cəmiyyət özünü, Frantz Fanonun dediyi kimi, lövbərdən, üfüqdən məhrum, rəngsiz, ölkəsiz, təməlsiz hiss edən fərdlərin şəxsiyyətində baş verən təlatümlü mənsubiyyət çaşqınlığının yaratdığı travmanı yenidən yaşamalı olacaq.¹ Müstəmləkə siyasətində “biz” və “onlar” mənsubiyyət ayrı-seçkiliyi və ümumiləşdirməsi nəticəsində tarixdə gördüyümüz, keçmiş, fantaziya və miflərdən qidalanan ifrat millətçilik, fanatizm kimi problemlərlə üzləşməli ocaq.

Ümumilikdə milli mənsubiyyət bədii əsərlərdə linqvistik və tematik aspektdə özünü büruzə verir. Məsələn, Bapsi Sidva bir qayda olaraq, əsərlərində milli mənsubiyyətin linqvistik üsullarla əks edilməsinə nail olur. Mohsin Həmid yaradıcılığında bu mənada əsərin bədii yükü əsasən mövzu və struktur üzərinə düşür, Kamilə Şəmsi isə hər iki vasitədən yararlanaraq mədəni ikidiliyin ən real obrazını yaratmağa nail olur.

İngilisdilli Pakistan ədəbiyyatında milli mənsubiyyətin ifadəsi əslində ikidən daha çox dildə formalaşan mədəni təcrübənin ifadə vasitəsidir. Bu ifadənin təsiri nəticəsində postkolonial ədəbi mətnin qavranılması üçün yalnız dilin məlum linqvistik parametrlərini bilmək kifayət etmir, dilin işlədildiyi mühiti anlamaq tələb olunur. Bu, yazıcının istifadə etdiyi yerli dildən keçən sözlərin geniş oxucu kütləsi üçün anlaşılan olmasına diqqət etməsini və ya əsərlərin sonunda etnik dillərdə işlənmiş sözlərin mənasını açıqlamasını tələb edir.

Maraqlı cəhət odur ki, dillərarası əlaqə gözlədiyimizdən daha çoxdur. Urdu dilində bəzi sözlər ingilisdilli oxucu üçün anlaşılaçaq bir tona malikdir və münasib kontekstdə işlədildikdə tamamilə başa düşülür. Buraya, xüsusilə Pakistan mədəniyyətini əks etdirən *shadi* (toy), *jahez*(cehiz), *purda*(örtük), *dupaata* (başörtüyü), *shalwar-kameez* (şalvar-köynək) kimi geyim, *chaudhry* (ağa), *sarkar* (cənab), *granthi* (sinql icmasında başçı), *janab* (cənab) kimi cəmiyyətdəki mövqe və vəzifə adları bildirən, *Fateha*(Fatihə), *tasbi* (təsbeh), *khutba* (xütbə), *kismat* (qismət), *mazaar* (məzar), *maulvi* (mövlə) kimi dini, plau (*plov*), *chappati* (çörək), *dal*(mərçimək), *barfi*, *gulab jaman* (şirniyyat), *lassi* (sərin içki) kimi yemək adları bildirən sözlər daxildir. Bu sözlərin mənaları çox zaman kontekstdən aydın olsa da, xüsusən yeməklər əsasən onların necə istifadə olunduğu və ya hazırlandığı təsvir edildikdə anlaşılsa da, yazıçılar, adətən, sözlərin qarşısında tərcümələrin və ya əsərin sonunda işlədilmiş yerli sözlərlə

¹ Fanon Frantz. The Wretched of the Earth. New York: Grove Press, 1963, p. 218.

onların yaxın mənalı əvəzləyicilərini ingilis dilində təqdim etməklə mənanın tam anlaşılmasına şərait yaradır.

Bu kimi sözlərin birbaşa ingilis dilində işlədilməməsi yerli koloritin tam mənada əks olunmasına və ya xarakterlərin mədəni mənsubiyyətinin qabardılmasına xidmət edir. Buna görə də, əsərlərində urdu dilindən keçmə sözlərdən istifadə etməyən Mohsin Həmid “Könülsüz fundamentalist” romanının qəhrəmanı, özünü əsl amerikalı kimi görən Çingizin Nyu Yorkda Pakistan restoranında satıcı ilə görüşünü belə təsvir edir:

“My friend”, he said, spreading his arms in welcome. “Jenaab”, I replied, bowing my head.¹

Bu dialoqda pakistanlının müraciətinin ingilis dilində və Çingizin cavabının urdu dilində verilməsi, nəzərə alsaq ki, əsərin digər hissələrində, hətta Çingiz Pakistanda olanda belə urdu dilində heç bir söz işlətmir, xüsusi semantik əhəmiyyət daşıyaraq Çingizin mənsubiyyət böhranına işarə vurmuş olur. Bu məna çaları digər ingilisdilli Pakistan ədəbiyyatı nümunələrində, xüsusilə ailə üzvlərinə edilən müraciətdə özünü bürüzə verir. Sürəyya Xan “Nur” romanında Sacidə və hələ doğulacaq körpəsi arasında görüşü belə təsvir edir:

“Ammi”, she called in a high pitched voice of a young child registering an all consuming need for her mother².

Eyni qayda ilə Kamilə Şəmsinin “Burnt Shadows” (“Yandırılmış kölgələr”) romanında Raza atasının nəsihətini dinləyir,

“Yes, Aba” Raza said automatically. Every father in this neighbourhood of migrants, each with stories of all they had lost and all they had started rebuild after Partition, made a similar speech to his son.³

Göstərdiyimiz bu nümunələrdə ingilis dilində eyni mənanı daşıyan “mother” (və ya “mam”) və “father” (və ya “dad”) əvəzinə urdu dilindən tərcümədə “ana” və “ata” mənasında işlədilən “ammi” və “aba” sözlərindən istifadə təsadüfi deyil, ağır semantik məna daşıyır. Övladın anaya olan ehtiyacının və mənsubiyyət böhranı keçirən nəsilər arasındakı bağın tam olaraq çatdırılması üçün bu məqamda ingilis dili kifayət qədər ifadə gücünə malik deyildir. Bu anın məna yükünü çatdırmaq üçün genetik yaddaşa hopmuş mənsubiyyətin təyinedicisi olan dilə ehtiyac duyulur.

¹ Hamid Mohsin. The Reluctant Fundamentalist. London: Penguin Books, 2007, p. 44.

² Khan Sorayya. Noor. Islamabad: Alhamra, 2003, p. 11.

³ Shamsie Kamila. Burnt Shadows. London: Bloomsbury, 2009, p. 136.

Müasir ingilisdilli Pakistan ədəbiyyatı multikultural cəmiyyətdə mənsubiyyət təyinedicilərinin ittihamı çevrildiyi gözlənilən və fərqli arasında çəşbaş qalmış, bu təzyiq altında mənən əzilən insanlığın hekayəsidir. Qütbləşmə siyasəti müəyyən məfhumlara yeni məna verdi və bu mühitdə Şərq və Qərb coğrafi qütblərdən daha çox fəlsəfi və mədəni fərqliliyin ehtiva edildiyi anlam səciyyəsi qazandı. Coğrafi sərhədlər sosial, etnik və mədəni sərhədləri gözlənilən şəkildə təyin edir. Lakin, çox zaman birinin özgə olması hissi “orada”, bizim öz “sərhəddimizdən kənarda” nəyin olduğu haqda qeyri-ciddi fikrə əsaslanır. Hər cür zənn, əlaqə və təsəvvürlər insanın öz məkanından kənarda toplanmış kimi görünür¹. Əgər qərblə üçün Şərq və əksinə, şərqli üçün Qərb bu kənardırsa, bəs şəxsiyyət bu kənara keçdikdə nə baş verir? İngilisdilli Pakistan ədəbiyyatında bu cür suala cavab tapmaq məcburiyyətində qaldıqda şəxsiyyətin daxilində gedən mənsubiyyət axtarışına Mohsin Həmid və Kamilə Şəmsi yaradıcılığında yeni baxış bucağı təqdim edilir. “Könülsüz fundamentalist” əsərində Qərbdə məskunlaşan şərqli kimi Mohsin Həmidin qəhrəmanı Çingizin də şəxsiyyəti Şərq mentalitetinin daşıyıcısı olaraq irsi mədəni mənsubiyyətlə daha dominant mövqedə duran hakim tendensiya, qərblə mənsubiyyəti arasında qalmışdır. Buna səbəb həm onun əhatə olunduğu mühitdə hələ əvvəlcədən formalaşaraq onun özünə də şamil olunan stereotiplər və mənən onların arasında ortaq nöqtəni tapa bilməməsidir. Kamilə Şəmsinin “Yandırılmış kölgələr” əsərinin qəhrəmanı Hiroko isə müstəsna xüsusiyyəti ilə, ətrafında olan heç kimsənin nail ola bilmədiyini mədəni mühtəllərərsası münasibətlərdə mənsubiyyət böhranı yaşamadan uyğunlaşmaq bacarığı ilə seçilir. Lakin, hər iki əsər bir ideyanı vurğulayır: Bizim yaşadığımız dövr müəyyən tarixi, siyasi səbəblər üzündən daim narahat, hürkmüş, səddə alınmış və nəzarət altında keçən yaşamdır.² Bu yaşamı dəyişmək istəyiriksə daim qidalandığımız qorxuya son qoymaq və yalnız paylaştığımız insaniyyət amilini dərk edərək, fərqli mənsubiyyət göstəricilərini qəbul edərək yanaşı yaşamağı öyrənmək lazım olduğunu dərk etməliyik³.

¹ Said Edward. Culture and Imperialism. New York: Vintage Books, 1993, p. 54.

² http://www.nytimes.com/2015/02/22/magazine/the-great-divide.html?_r=0

³ <http://www.mohsinhamid.com/interviewharcourt2007.html>

Dissertasiyanın nəticə hissəsində əldə edilmiş elmi qənaətlər təqdim olunmuşdur:

– Postkolonial metodologiyada yer tutan mülahizələr bədii ədəbiyyatın estetik kateqoriya olmaqla yanaşı, siyasi-ideoloji gücünün də artmaqda olduğunu göstərir. Qlobal dilə çevrilmiş ingilis dilində yazılan bədii əsərlər bu mənada geniş oxucu kütləsində müəyyən fikrin formalaşması üçün potensial vasitədir. Bu dil həm də müxtəlif xalqların mədəni irsini əks etdirdiyi üçün multikultural xüsusiyyət qazanaraq mədəni mühitlərarası dialoqda müstəsna rol oynayır. Bu gün bədii ədəbiyyat bu gücünə görə mədəni fərqlilikdən qidalanan anlaşılmazlıqlara son qoymaqla humanist münasibətlərin formalaşdırılmasında ən təsirli vasitələrdən biri kimi dərk olunmalıdır.

– İngilisdilli Pakistan ədəbiyyatı özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənən müstəqil ədəbiyyatdır. Təbii ki, tarixi səbəblərlə əlaqəli olaraq o, özündə həm ingilis ədəbiyyatının, həm də mədəni bağlılığını qoruyub saxladığı Hindistan ədəbiyyatına məxsus xüsusiyyətləri daşıyır. Lakin, ingilisdilli Pakistan ədəbiyyatı həm də Şərq və müsəlman mədəni irsindən qidalanan, sadalanan mədəni mühitlərin qovuşduğu multikultural məkandır.

– Bu məkanın təmin etdiyi yerli və qlobal arasında olan mövqe geniş baxış bucağı təmin edərək fərqli qütblərə məxsus ənənəvi dünya duyumunda mütənəsiblik yaratmış olur. İngilisdilli Pakistan ədəbiyyatı cəmiyyətin multikultural xüsusiyyətinin yalnız siyasi amillər üzündən fikir ayrılığına səbəb olduğunu vurğulayaraq məsələyə yeni baxış tərzini, müxtəlif mədəni irslərin qovuşduğu yaşamanın müstəsna dünyagörüşü yaratdığını nəzərə çarpdırır. Bu mövqe Haşimi poeziyasında və Mohsin Həmid nəsrində ortaq tarixi dəyərlərin xatırlanması, Bapsi Sidvanın və Nədim Aslamin əsərlərində tarixi faktların və realist üslubun birləşməsi və Sürəyya Xanın yaradıcılığında magik realizmin təmin etdiyi hadisələrin görünməyən tərəfinə nüfuz etmə bacarığı ilə nümayiş olunur.

– İngilisdilli Pakistan ədəbiyyatında aparıcı mövzu olan mühacirət və yeni başlanğıc axtarışı diaspor ədəbiyyatında özünəməxsus inkişaf yolu formalaşdırmışdır. Pakistan icmasının həyat tərzini müxtəlif mövqələrdən şərh edən bədii əsərlər yad mühitdə doğma dəyərləri qorumağa çalışan ilk miqrantlar və bu yadlığın bir nümunəsinə çevrilmiş yeni nəsil arasında yaşanan gərgin psixoloji vəziyyəti təsvir edərək bu ziddiyyətli mühitdə itirilməsi mümkün olmayan milli mənsubiyyət problemini ön plana çəkir.

– Mənsubiyyət müxtəlif göstəricilərlə təyin olunan, formalaşma prosesində olan anlayışdır. İngilisdilli Pakistan ədəbiyyatı məhz bu mövqedən çıxış edərək haqqında danışdığımız məfhumun formalaşma prosesini dinamik şəkildə təsvir edir və oxucunu bədii ədəbiyyatın təmin etdiyi üslubi keyfiyyətlərdən yararlanaraq təhkiyənin bir hissəsinə çevirməklə bu prosesin təhlilində fəal iştirakçıya çevirir.

– Pakistanda dövlət dili statusunu qoruyub saxlayan ingilis dili ölkənin müstəqillik uğrunda mübarizəsi içərisində dəyişərək lokallaşmış, yerli mədəni mühitə uyğunlaşaraq bu multikultural cəmiyyətdə mövcud olan dillərdən birinə çevrilmişdir. Bu dildə yaranan ədəbiyyat geniş oxucu kütləsində Pakistan milli mənsubiyyətinin təqdim olunması vasitəsinə çevrilmişdir. Buna görə də, müxtəlif etno-lingvistik köklərdən gələn yazıçılar və şairlər yaradıcılıqları üçün ingilis dilini vasitə olaraq seçdikdə onlar milli mənsubiyyətlərini itirmir, əksinə, ingilis dilinin özünü dəyişikliyə uğratmış olurlar.

– İngilisdilli Pakistan ədəbiyyatı Şərq və Qərb arasında tutduğu mövqe sayəsində, ənənəvi olaraq bir-birinə əks iki qütb kimi qəbul edilən tərəflər arasındakı münasibətə yeni baxış təklif edir. Mohsin Həmid yaradıcılığında bu qütbləşmənin tərəfləri arasında keçilməz qəbul edilən sərhədlərin şəxsiyyət daxilində mənsubiyyət böhranına səbəb olduğunu diqqətə çatdırmağa cəhd edərək xəyali sərhədlərə nisbi yanaşma təklif edir. Eyni məsələ Kamilə Şəmsi yaradıcılığında ikidəli mənsubiyyətin daşıyıcısı olaraq müxtəlif mədəni mühitlərdən qidalanan şəxsiyyətdə ikiləşmənin qarşısını almağın mümkünliyünü sərgiləyir.

– Tarixi ölkənin yarandığı illərlə üst-üstə düşən Pakistan ədəbiyyatı bu gün geosiyasi ambisiyaların qarşılaşdığı bölgədə multikulturalizmin yaratdığı mənsubiyyət anlayışına yeni yanaşma təklif etməklə tarix boyu unudularaq yenidən təkrarlanan zorakılıqların əsasında duran fərqli dünyagörüşləri arasında mütənəsiblik tapmağın bəşəriyyətin gələcəyi üçün yeganə vasitə olduğunu nəzərə çarpdırır.

– Bəzən zaman və məkan bədii əsərin ümumi təhlili zamanı süjet, mövzu kimi elementlərlə müqayisədə ikinci planda qalır. Lakin, multikulturalizm və mənsubiyyət problemlərindən danışarkən əsərlərin məhz bu iki anlayışı əks etdirmə imkanları yəni, xronotop baxımından təhlili əhəmiyyət qazanır. Hər bir əsər birbaşa və ya dolayısı ilə oxucunun müəyyən zaman kəsiyinə və yerə səyahətini təmin edir. Təhkiyəçi bu səyahəti subyektiv olaraq təyin edir, lakin individual qəhrəman şəxsində kollektiv təcrübəni əks etdirən müasir ədəbiyyatda mətnin polifonik

xüsusiyyəti fərqli səslərin, həmçinin yazıçı nöqteyi nəzərinin eşidilməsinə imkan yaradır. Bu amil hadisələri müəyyən zaman, məkan nöqtəsində şərh etməyə imkan vermir. Diaspor ədəbiyyatında miqratların qoşulduqları cəmiyyət ümumilikdə postkolonial mühakəmələrinin cərəyan etdiyi mühitə çevrilir, multikulturalizm mətnin dialogik və dilin heterqlot xüsusiyyətini artıraraq onu müxtəlif perspektivli sosial, psixoloji, mədəni, tarixi səviyyələrdə təhlil üçün açıq buraxır.

– Xalq bir tərəfdən fiziki şəkildə coğrafi sərhədlərlə təyin edilirsə, digər tərəfdən də ideya, fikir ətrafında formalaşır. Pakistan xalqı özündə tarixin izlərinin yaratdığı kimliklə müasir dövlətə mənsubluğu bir arada yaşadan mənsubiyyətin daşıyıcısıdır. Bədii ədəbiyyat məsələyə məhz bu prizmadan yanaşır. Zəhəri səbəblərdən üzə çıxan və yaşanan mənsubiyyət problemini, həm də, şəxsiyyətin daxilində, “mən”ində daim kofliktdə olan, fərqli mədəni dəyərlərin oluşdurduğu “biz” və “onlar” qütbləşməsinin hər iki tərəfinə aid olan ikidli mənsubiyyətin yaratdığı dilemmayı inikas etdirməklə multikulturalizmi əks etdirir.

Tədqiqat işi ilə bağlı müəllifin aşağıdakı tezis və məqalələri dərc olunmuşdur:

1. İngilisdilli Pakistan romanı // Filologiya məsələləri, Bakı: Elm və təhsil, 2012, № 5, s. 385-389

2. Pakistanın qovuşmuş mədəniyyətləri kontekstində postkolonial ədəbiyyatda hibridlik / Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumu çərçivəsində Azərbaycan Dillər Universitetinə həvalə olunmuş “Postmodern dövrdə milli özünüdərk” bölməsinin materialları. Bakı: Mütərcim, 2013, s. 159-261

3. Müasir ingilisdilli Pakistan romanının spesifikasi / Dedicated to 90th Anniversary of the National leader of Azerbaijan Heydar Aliyev. I International scientific conference of young researchers proceedings. Bakı: Qafqaz University, 2013, s.555-556

4. Yabancı dildə milli özünüifadənin hüdudları // Risalə araşdırmalar toplusu. Bakı: Elm və təhsil, 2014 (10), s. 136-140

5. İngilis dili postkolonial mühitdə bədii ədəbiyyatın dili kimi / Dedicated to 91th Anniversary of the National leader of Azerbaijan Heydar Aliyev. II International scientific conference of young researchers proceedings. Bakı: Qafqaz University, 2014, s. 369-370

6. Postmodernizm dövründə multimədəni mühitdə dəyişən sərhəd anlayışı // Filologiya məsələləri, Bakı: Elm və təhsil, 2014, № 9, s.268-272

7. Multimədəni mühitdə humanist münasibətlərin formalaşmasında bədii ədəbiyyatın ideoloji gücü / XXI əsr mədəni paradigması multimədəni aspektdə. Respublika elmi-praktikkonfransının materialları. Bakı: RS Poliqraf, 2014, s.33-35

8. İngilisdilli Pakistan ədəbiyyatında mənsubiyyət problemi // Elmi xəbərlər. Bakı: ADU, 2014, № 4, s.247-252.

9. Pakistanda ingilisdilli bədii fikir tarixi // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı: Mütərcim, 2015, № 1, s. 89-93

10.Multikultural ədəbiyyatda mədəni mənsubiyyət problemi / Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XIX respublika elmi konfransının materialları. Bakı: İqtisad Universiteti, 2015, № 2, s.24-26

11.Redifining the Notion of National Belonging: A New approach to the Identity Problem in Pakistani English Fiction // English language and Literature Studies, Canadian Center of Science and Education,2015, v.5, No.3, p.51-56

12. Dil milli özünütdəqiqin ifadə vasitəsi kimi / “Dil və mədəniyyət” respublika elmi-praktiki konfransının materialları. Bakı: Mütərcim,2015, s. 146-148

13. Pakistani English Literature in Multicultural Context // Journal of Research (Humanities) Lahore: University of Punjab Department of English Language and Literature, 2016, Vol. LII, p.133-144

14. Müasir ingilisdilli Pakistan ədəbiyyatının palimpsest mahiyyəti / Dedicated to 93rd Anniversary of the National leader of Azerbaijan Heydar Aliyev. IV International scientific conference of young researchers proceedings. Bakı: Qafqaz University, 2016, №2, s.1273-1274

15.Multikulturalizm və bədii ədəbiyyat / Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XX respublika elmi konfransının materialları, Bakı:2016, №2 s. 554-556

16.Pakistanda multikulturalizm və milli mənsubiyyət problemi / “Azərbaycanda multikulturalizm: din və dil siyasətinin inkişaf perspektivləri” Beynəlxalq konfransının materiallar toplusu. Bakı: Mütərcim, 2016, s.417-419

17.Pakistanda ingilisdilli ədəbi mühitin formalaşması // Risalə araşdırmalar toplusu. Bakı: Elm və təhsil, (12)2016, s. 143-151

18.Müasir ingilisdilli Pakistan ədəbiyyatında milli mədəni identiklik problemi / “İslam Həmrəyliyi-2107: Reallıqlar və Perspektivlər” mövzusunda Respublika elmi-metodik konfransının materialları. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, 2017, s.178-179

Махира Тахир гызы Гаджиева

ПРОБЛЕМА МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА
И НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ
В СОВРЕМЕННОЙ ПАКИСТАНСКОЙ
АНГЛОЯЗЫЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Резюме

Диссертационная работа посвящена проблеме мультикультурализма и национальной идентичности в современной Пакистанской англоязычной литературе и состоит из введения, трех глав, заключения, списка использованной литературы и дополнительной части.

Введение содержит такие разделы, как: актуальность темы, ее научная новизна, цели и задачи, теоретическая и практическая значимость диссертации, методы исследования и структура диссертации.

Первая глава - "История литературного мышления в Пакистанской англоязычной литературе" посвящена проблеме мультикультурализма с точки зрения постколониального аспекта, как результат политики империализма.

Она также затрагивает исторические факторы, ведущие к образованию Пакистанской литературы на английском языке.

Во второй главе, под названием "Современная Пакистанской англоязычной литературе в мультикультурном контексте", представлены пути отражения мультикультурализма в литературе развивающимися писателями, живущими в Пакистане, а также авторами, живущими за пределами страны, формирующими пакистанскую диаспору.

Третья глава - "Проблема национальной идентичности в современной Пакистанской англоязычной литературе", повествует о дилемме идентичности в пакистанском литературном мышлении на английском языке, новом подходе к языку, как к среде выражения индивидуальности и личности, представленном в современной литературе.

В заключении диссертации обобщены основные выводы научного исследования.

Mahira Tahir Hajiyevea

THE PROBLEM OF MULTICULTURALISM AND NATIONAL IDENTITY IN CONTEMPORARY PAKISTANI ENGLISH LITERATURE

Summary

This thesis is mainly dedicated to the study of the problem of multiculturalism and national identity in Contemporary Pakistani English Literature.

The thesis consists of an introduction, three chapters, a conclusion, a list of applied literature and an additional part.

The introduction comprises the urgency of the theme, the object and the subject of the study, the purpose and objectives, the level of elaboration of the theme, its scientific novelty, methodology, theoretical and practical significance, its approbation and structure.

Chapter I “The History of English Literary Thinking in Pakistan” touches upon the historical factors leading to the formation of Pakistani English Literature. It also regards the problem of multiculturalism from postcolonial perspective, as a result of imperialism policy.

Chapter II “Contemporary Pakistani English literature In Multicultural Context”, presents detailed analyses of the ways multiculturalism is mirrored in literature developed by both writers living within the geographical borders of Pakistan and by authors living abroad forming Pakistani diaspora.

Chapter III “The Problem of National Identity in Contemporary Pakistani English Literature” studies the following issues: the problem of identity dilemma in Contemporary Pakistani English literary thinking, language as a medium to express national identity and a new approach to identity crises represented in contemporary Pakistani English literature.

The Conclusion summarizes the basic results of the investigation.

Çapa imzalanıb: 02.05.2017
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

“Mütərcim” Nəşriyyat Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

На правах рукописи

МАХИРА ТАХИР ГЫЗЫ ГАДЖИЕВА

ПРОБЛЕМА МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА
И НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ
В СОВРЕМЕННОЙ ПАКИСТАНСКОЙ
АНГЛОЯЗЫЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

5718.01 – Мировая литература (английская литература)

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

Баку – 2017